

Mezi Ruskem a Německem. Problém „přemístěných“ kulturních statků ve střední Evropě v letech 2000-2006.

Mečislav Borák

Terezínské listy, 35, 2007, s. 151-168. ISBN 80-85433-96-6.

Ve dnech 8. a 9. prosince 2006 se pod tímto názvem konala ve Varšavě další z mezinárodních vědeckých konferencí, věnovaných problémům uloupených, konfiskovaných či v době druhé světové války a krátce po ní „přemístěných“ uměleckých děl, jež původně patřila jiným vlastníkům, tedy především obětem holocaustu. Konference, kterou připravila Nadace Batoryho, navazovala na obdobné konference pořádané v posledních letech v Brně a Českém Krumlově pražským Centrem pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války,¹ a také na varšavskou konferenci z roku 2003, o níž jsme čtenáře Terezínských listů informovali.² Rovněž tentokrát se ve Varšavě sešlo mnoho historiků, právníků, ekonomů, znalců dějin umění, politiků a novinářů, zástupců židovských organizací i státních úředníků, aby společně diskutovali o tématech, která by sice už dávno měla patřit minulosti, nicméně dodnes nejsou uspokojivě dořešena. Stávají se proto mnohdy i příčinou kontroverzí mezi původními a současnými vlastníky uměleckých děl, k nimž patří nejen fyzické osoby, ale velmi často i státy.

Jednání konference zahájil Andrzej Ziabicki, známý fyzik a významný činovník Polské akademie věd. Úvodní referát přednesl Norman Palmer z Londýna, odborník na problematiku komplikovaných právních vztahů mezi uměleckými díly a jejich vlastnictvím, vládní poradce a profesor práva, šéfredaktor časopisu *Art Antiquity and Law*. Připomenul, že britské zkušenosti s přemístěnými kulturními statky vycházejí ze situace odlišné od ostatních zemí Evropy – Británie nebyla okupována a nestala se obětí loupeží, ani nezískala ukradený majetek. Přesto jim tento problém není cizí. Úzce se dotýká zvláště četných přistěhovalců, kteří v zemi našli útočiště. Londýnská konference

¹ Informace o konferencích viz M. Borák: O restitucích kulturních statků obětí holocaustu. In: Soudobé dějiny, r. 11, 2004, č. 1-2, s. 282-299; Týž: Budoucnost ztraceného dědictví. Dokumentace, identifikace a restituce kulturních statků obětí druhé světové války. In: Soudobé dějiny, r. 13, 2006, č. 3-4, s. 507-526.

² Viz M. Borák: Kulturní statky a problémy vlastnictví. Zkušenosti střední Evropy po roce 1989. In: Terezínské listy, 32, 2004, s. 85-94.

už v roce 1943 jednala na mezinárodním fóru o možnostech získání předmětů ztracených za války. Dodnes ale pouze dva státy – Litva a Česká republika – přijaly zákony o navrácení majetku židovským obcím. Přitom se naskýtá řada možností, jak řešit sporné případy vzájemnou dohodou. Příklady z některých západoevropských zemí nasvědčují, že jde o schůdnou cestu. K úspěchu může významně napomoci i vhodná medializace této problematiky.

První panel s názvem **Problém nároků v mezinárodních vztazích** řídil Władysław Stępnia, zástupce ředitele polských Státních archivů. Úvodem vyzvedl pokrok, dosažený v této oblasti v mezinárodním srovnání po roce 2000, zvláště pokud se týká dostupnosti informací, přístupu muzeí a galerií, digitalizace záznamů apod.

Konstantin Akinsza původem z Kyjeva, pracovník několika výzkumných středisek v Německu a USA, redaktor časopisu *ARTnews* a autor řady knih o uloupených uměleckých předmětech, představil hlavní aspekty této problematiky, dosud opředené mnoha mýty. Je dnes již veřejným tajemstvím, že ruská veřejnost je zásadně proti vrácení jakýchkoliv uměleckých děl, protože je považuje za minimální kompenzace vlastních válečných ztrát. Uznání práva na kompenzace vedlo v roce 2000 k rozhodnutí, že i trofejní sbírky knih mají zůstat v Rusku. Řešení nenalezla ani k tomu účelu ustavená německo-ruská komise. Mechanismus návratu je velmi složitý a má kořeny už v okupační správě Německa, kdy nebyl proveden soupis materiálu vyvezeného do SSSR. Zrovna tak nebyl předložen ani soupis majetku vyvezeného za války z Ruska, který byl obvykle dále konfiskován, takže je nesnadné jej vyhledat. Státy vždy musí zdůvodnit své požadavky na vrácení uměleckých děl, ale vůči Rusku výzvy k navrácení nefungují. Přitom asi 50 procent muzejních sbírek a 90 procent knihoven v Rusku pochází z trofejního majetku, což má oprávnit argument, že za války bylo zničeno přes pět set ruských muzeí. Dochází k ideologické privatizaci kulturních statků, jež by neměly být pokládány za kompenzace. Nešlo také jen o ztráty Ruska, své škody a ztráty mají všechna významná muzea i na Ukrajině či v Bělorusku a v celém bývalém SSSR. Orgány Ruské federace ale dosud vrátily nepatrnou část knih jen jako projev své dobré vůle, nikoliv z titulu své povinnosti tak učinit. Ruská дума dokonce vrácení trofejních předmětů zakázala. Speciální skupina u ministerstva kultury, která se touto problematikou zabývala, byla rozehnána krátce poté, co po prvních výstavách obrazů poznali svůj majetek jeho původní majitelé, včetně příbuzných po obětech holocaustu.

Dnes už se to v Rusku nijak neřeší, nejsou stanoveny žádné postupy ohledně vracení uměleckých děl a nezbývá než čekat, až se v zemi změní politická situace.

Wojciech Kowalski je profesorem Slezské univerzity v Katovicích a titulárním velvyslancem Ministerstva zahraničních věcí Polské republiky, vedl též skupinu expertů UNESCO připravující směrnice pro řešení sporů týkajících se uměleckých děl zavlčených za druhé světové války. Ve svém příspěvku uvedl, že otázka navrácení kulturních statků poněkud zaniká ve stínu velkých problémů, které před námi stojí, např. energetických. A svou roli má i čas, vždyť např. francouzsko-německá jednání o kulturním majetku začala už před padesáti lety a trvají dosud. V Polsku přetrvává nízká úroveň informovanosti o podstatě problému, chybí názorné publikace. Objevilo se i několik úspěchů, Polsko např. získalo část oltáře ze Štětína, který se našel v Rize, nebo manuskripty židovského semináře ve Vratislavi, které se našly v Praze. Skutečné polské ztráty však byly nesrovnatelně větší, muzea za války ztratila na 80 procent svých sbírek, poválečná evidence ztrát zahrnuje asi 60 tisíc položek. Vztahy s Ruskem jsou v této věci dosud bohužel na jiné úrovni, než je tomu s jinými zeměmi. Rusko odmítá i přístup k dokumentaci ztracených děl. Přesto je řečník ze své pozice právníka mírným optimistou, neboť práva dědiců nepodléhají promlčení a jejich naplnění lze jen oddálit, nikoliv definitivně odmítnout.

Gilbert Lupfer, profesor dějin umění z Drážďan, nastínil situaci v Německu, zvláště na příkladu Drážďanské galerie. Majetek německých muzeí a galerií se nejprve rozrůstal o umělecká díla uloupená nacisty ve třicátých letech židovským vlastníkům, mnohdy šlo o celé rodinné a soukromé sbírky. Teprve v devadesátých letech se takové předměty začaly vracet a v depozitářích se nacházejí mnohé další, včetně děl určených pro chystané Hitlerovo muzeum v Linci. V bývalé Německé demokratické republice se o tom nemluvilo, stejně jako se nesmělo mluvit o statisících uměleckých děl, odvezených jako válečná kořist Rudou armádou do SSSR. Drážďanská galerie ztratila přes 50 procent svých obrazů, zvláště ztráta sbírky impresionistů je nenahraditelná. Pokládalo se za málo pravděpodobné, že by se odvezená díla mohla ještě někdy v Německu objevit, ale po Stalinově smrti, v letech 1958-1959 za Chruščeva, se značná část děl do Drážďan i do jiných galerií přece jen vrátila. Pořád ale zůstává někde ve světě přes deset tisíc uměleckých děl z Drážďan, Berlína, Postupimi aj. Jsou patrně v Rusku, na Ukrajině, v bývalém východním Prusku i v soukromých sbírkách. Ale nejde jen o muzea a galerie. Sovětská okupační správa zestátnila i zemědělce a konfiskovala jim majetek, včetně

obrazů, porcelánu a jiných uměleckých předmětů. Hodně bohatých sedláků bylo např. v Sasku. Tyto předměty často skončily v soukromých rukou a jejich vrácení je problematické, nebývá snadné ani zjistit oprávněné vlastníky. Přesto byl nedávno vrácen soubor porcelánu a stále se objevují nabídky z Ruska i Ukrajiny na výkup takových předmětů. Galerie na to nemá dost peněz, ani to neumožňují právní předpisy. Tak byly nedávno podruhé ztraceny akvarely z 19. století, které galerii nabídl někdo z Ukrajiny a pak sbírku koupil nějaký bohatý Rus. Proces navrácení bude ještě dlouhý a složitý, jistou naději představuje vytváření společných projektů a výstav s muzei a galeriemi v Rusku a na Ukrajině. Zcela jiná je dnes situace ve vztahu k Polsku, tady už neexistují žádné nesplněné vzájemné závazky.

Historik Serhij Kot je vedoucím Centra pro výzkum problematiky navrácení a restituce kulturních statků při Národní akademii věd Ukrajiny. Z vlastní zkušenosti může potvrdit, že diskuse o přemístěných kulturních statcích jsou velmi důležité, že ovlivňují vztah společnosti k restitucím. Byl učiněn již značný pokrok v právním pojetí restitucí, ale na území postsovětských států mají větší vliv politické než právní instrumenty. Je tu nesnadné pochopit, že kdo chce získávat musí sám vracet. Není snadné hledat cestu mezi spravedlností a city k vlasti a kritizovat vlastní zem, ale za posledních šest let dochází v Ukrajině k ústupu od restitucí. Chybí zájem vracet cizí umělecké předměty, ba dokonce i zájem hledat vlastní. V duchu Londýnské deklarace došlo sice k vrácení Bachova notového archivu do Německa či 20 kreseb do Holandska, ale někteří politici, část veřejnosti a tisk to označili za zradu národních zájmů Ukrajiny a za porušení zákonů. Objevují se snahy jít spíše ruskou cestou. O každém vrácení předmětů musí dnes rozhodovat výlučně parlament. Existuje úmluva o spolupráci s Německem a pracuje příslušná komise, ale např. s Holandskem taková úmluva chybí, takže Ukrajina ztratila možnost získat své umělecké předměty zavlčené do Amsterdamu. Už deset let se jedná o vrácení fresek Michajlovského chrámu z Ruska; hovoří se o tom jen při návštěvách prezidentů, kteří se odvolávají na dávno provedené staré případy a o nových mlčí. Šéf Ermitáže dokonce prohlásil, že nikomu nevydá ani hřebík a že žádné cizí fondy v galerii nemají, i když mu dokázali opak. Dnes už v Rusku cizí experty do sbírek muzeí a galerií raději vůbec nepouštějí. Je nutné přijmout novou evropskou chartu o vrácení kulturních statků a zavést nový právní mechanismus, který by navrácení prosadil.

Právník Gábor Galik působil jako poradce státní agentury pro majetkové záležitosti i jako vedoucí pracovník Kabinetu premiéra, v současné době je zástupcem

generálního ředitele na Ministerstvu kultury a vzdělávání v Budapešti. Hovořil o unikátních maďarských knížkách ze Sárospataku, které sice neutrpěly válkou, ale jako válečná kořist se dostaly do Ruska, protože Maďarsko bylo vítěznými mocnostmi hodnoceno jako agresor. Po schůzkách expertních týmů obou zemí a jednání ministrů kultury byly podepsány protokoly o vrácení církevních knih, pokud podobný krok učiní i Maďarsko. Byla zřejmá snaha o kompromis. Maďarské úřady neustávaly usilovat o navrácení biskupské bibliotéky, uložené v Novgorodě, a zároveň slíbily vrátit všechny zavlčené ruské knihy. Ruská дума návrh přijala, byla provedena digitalizace knih a uskutečněny výstavy. V tomto případě tedy došlo k vzájemnému porozumění.

Pavel Jirásek, dlouholetý vedoucí pracovník Ministerstva kultury ČR, předseda Mezinárodního výboru pro bezpečnost muzeí při Mezinárodní muzejní radě ICOM a pracovník Centra pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války, nastínil situaci v restitucích kulturních statků v České republice. Zmínil velké loupeže, k nimž došlo za nacistické okupace českých zemí, a obtížné hledání původních vlastníků uměleckých děl, která se nacházejí ve státních i soukromých sbírkách. Začátkem nové etapy byl vznik smíšené vládní komise v roce 1998, který inicioval výzkumy v přírůstkových a inventárních knihách muzeí a galerií a přijetí zákona č. 212/2000 Sb. o restitucích kulturních statků, jež patřily obětem holocaustu. Zákon byl letos novelizován – byl odstraněn limit pro podání nových žádostí, byla rovněž prodloužena činnost specializovaného centra zabývajícího se výzkumem přemístěných kulturních statků. Z řady dosud realizovaných návratů uměleckých děl lze jmenovat např. převod obrazů z Freundovy sbírky z Národní galerie do Židovského muzea, vrácení Feldmannovy sbírky z Moravské galerie v Brně, vrácení děl ze Schlossovy a Morawetzovy sbírky, rukopisů z vratslavského židovského semináře atd., stejně jako vrácení mnoha jednotlivin, např. plastiky slona z Rožmberku či Lenbachova obrazu ze Slezského zemského muzea v Opavě. Nedávno byl vrácen do Ruska obraz Kramského „Portrét mužika“, zatímco žádost o prošetření údajné existence Mayerovy sbírky porcelánu v Petěrburgu zůstala dosud bez odpovědi. Jedině oboustranná dobrá vůle dává šanci na vrácení uloupených předmětů.

Obsáhlá diskuse se nejprve dotkla vrácení maďarských knih pocházejících ze Sárospataku. Podle J. Genevové nešlo jen o gesto dobré vůle; byly vráceny především proto, že šlo o církevní knihy. Knihovna v Novgorodu požadovala 20 tisíc euro nikoliv za skladování oněch knih, ale za jejich odborné ošetření. Jiný dotaz se týkal osudu majetku

přesídlenců z východní Haliče do Polska a vytvoření jeho databáze. V odpovědi S. Kot ocenil, že právě přesídlenci zachránili nejstarší ukrajinskou madonu, která je dnes v muzeu v Lucku; na vytvoření databáze se pracuje. K tomu R. Čmelyk dodal, že větším problémem západní Ukrajiny byly deportace na Sibiř a uloupení majetku deportovaných, jehož návrat neošetřují žádné zákony. Vrácení majetku církevním obcím naznačuje, že Ukrajina je na dobré cestě, ale všechno jde příliš pomalu. Na dotaz ohledně procesu navrácení a vývozu uměleckých děl v České republice odpověděl P. Jirásek, že v českých muzeích a galeriích je asi 64 milionů sbírek a státní instituce mají povinnost zkoumat jejich původ; existují na to i výzkumné projekty. Nalezená díla pocházející z majetku obětí holocaustu a II. světové války jsou oznamována na internetových stránkách www.restitution-art.cz, podrobná interní databáze slouží jen badatelům. Žadatel se musí obrátit na příslušnou instituci, která dílo vlastní, a ta požádá ministerstvo o vynětí díla z evidence sbírek; teprve pak lze vydat souhlas k vývozu díla. Podle G. Lupfera je v Drážďanské galerii asi 450 obrazů starých mistrů, u nichž není jasný majetkový původ. Týká se to zvláště obrazů, které se do galerie dostaly v roce 1945; některé z nich mohly patřit obětem holocaustu. Také N. Palmer konstatoval, že není přesně zjištěno, kolik sbírek neznámého původu je v Británii, jsou známy jen některé sbírkové kolekce. Podle W. Kowalského je třeba rozlišovat mezi krádeží a trofejí. Z historie víme, že loupež povolená v době války se obvykle netýkala uměleckých děl, ale spíše jen vojenských insignií, válečného materiálu apod. M. Romanowska-Zadrožna dodala, že pojem „trofej“ přesně určila už haagská konvence. Přítomná studentka Varšavské univerzity kritizovala, že o tématu konference se ani studenti dějin umění ve škole nic nedovědí, i když by mohli tuto problematiku účelně využít. Přítomní to hodnotili jako dobrý podnět ke zkvalitnění kontaktu s veřejností.

Druhý panel se nazýval **Problém reprivatizace, majetek církví a náboženských společností** a vedla ho Nawojka Cieślińska-Lobkowicz, znalkyně dějin umění a zkušená organizátorka výzkumu přemístěných kulturních statků v Polsku.

Ekonom Attila (Eitan) Horváth z Budapešti je koordinátorem správy majetku *Jewish Joint Distribution Committee*, v jehož rámci posuzuje rovněž žádosti podávané k *Strategic European Loan Fund* a sleduje využívání půjček přiznaných tímto fondem na obnovení židovských majetků v Evropě. Jde především o přímou pomoc židovským obcím a restitučním nadacím. Uvedl řadu konkrétních příkladů takové pomoci – např. příspěvek na obnovu synagogy v Sofii, na přebudování starého židovského špitálu v Sofii

na kavárnu a obchod, na zakoupení nových kotlů k vytápění budovy Židovské obce v Bratislavě apod.

Regina Dehnelová se už řadu let zabývá dějinami umění, pracovala v Kanceláři pro ztracené kulturní statky v Magdeburku a nedávno organizovala v Hannoveru už druhou konferenci o ztracených židovských knihách. Ve svém příspěvku představila mj. několik příkladů praktické spolupráce při vyhledávání a navrácení uměleckých předmětů. Např. ikona Bohorodičky ze Pskova odvezená za války Němci do Mnichova se ocitla v soukromých rukou, byla státem vykoupena a vrácena do Ruska. Podobně zvon sv. Míny ze Staré Rusi byl odvezen do Lübecku, kde byl vyroben, ale dnes už je zase vrácen do ruského muzea. Opačným příkladem jsou např. vitráže z kostela sv. Marie ve Frankfurtu nad Odrou, které se po válce ocitly v Ermitáži v Petěrburgu a byly zde v roce 2001 vystaveny.

Jan Kudrna z Právnické fakulty Univerzity Karlovy, právní poradce předsedy Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR, přiblížil složitou historii restitucí církevního majetku v českých zemích. Zdůraznil zvláště specifické okolnosti historického vývoje, které vlastnictví ovlivňovaly, od reformy Josefa II. až po státní konfiskace v době komunistického režimu. Zmínil i řadu konkrétních příkladů, zvl. dosud aktuální spor o vlastnictví katedrály sv. Víta na Pražském hradě.

Elena-Doina Pungă vede výzkum v Rumunském národním historickém muzeu v Bukurešti a zabývá se restitucemi církevních majetků. Zjistila, že od roku 1916 až do začátku druhé světové války byly z Rumunska do SSSR vyváženy kulturní a církevní předměty. V roce 1956 se některé obrazy, medaile, mince aj. vrátily a byly předány do Národního muzea, kde po konfiskaci státem skončila i řada nevyvezených předmětů. Za Gorbačova podalo Rumunsko další žádost o vrácení vyvezených předmětů. V roce 2002 rumunská vláda přijala zákony, jež umožňují navrácení zabaveného majetku. Část věcí už byla vrácena pravoslavné církvi i katolíkům či evangelíkům, např. paláce v Sibiu a Oradei. Nové problémy vznikají, pokud je dnes v budovách např. muzeum, ale stát se je snaží řešit.

Miloš Hošek se specializuje v oboru obchodního, civilního a autorského práva včetně restitucí a zastupoval již stát ve věci majetkových nároků Coloredo-Mannsfeldů na sbírky a zámek v Opočnu a Dobříši nebo Harrachů na zámek v Hrádku u Nechanic. Na obou případech doložil složitost prokazování majetkových nároků z historického hlediska, zvláště na pozadí poválečných tzv. Benešových dekretů. Připomněl, že ve

sporech platí vždy předpisy domácí země, jak ukázal např. spor Lichtenštejnů o obraz vystavený v Německu.

Dorota Folga-Januszewska je historičkou dějin umění a ředitelkou výzkumu a sbírek Národního muzea ve Varšavě, vedoucí Polského národního výboru ICOM a členkou Nezávislé skupiny expertů pro záležitosti muzeí při Radě Evropy. Ve svém příspěvku zdůraznila, že nešlo jen o přemístování předmětů, ale též o poválečné přemístování hranic, kvůli němuž byly mnohé oběti nacismu či holocaustu oloupeny podruhé. Např. sbírka Goluchowských a Czartoryských z Národního muzea byla zazděna ve sklepě, ale po udání ji okupanti našli a odvezli do Německa. Tam ji objevila Rudá armáda a odvezla do Ruska. V roce 1956 se vrátily některé řecké vázy a jiné předměty, ale dodnes se neví, kolik toho ještě v Rusku zůstalo. Jiná část sbírky se dostala do Rakouska, takže dnes už ji nelze chtít po Němcích. Žádosti adresované Rusku jsou dosud problematické. Je nutné spojit žádosti dědiců a muzea s tlakem diplomatů koordinovaným s Německem, které je odpovědné za první loupež. Pro zlepšení informovanosti je zapotřebí organizovat výstavy o kulturním dědictví v různých místech Evropy, pořádat putovní prezentace o bohatství různých kultur, vést veřejnou diskusi o hromadách uměleckých děl ležících v depozitářích muzeí jen proto, že existují obavy, že při jejich vystavení je někdo z původních majitelů pozná a bude je chtít zpátky.

V diskusi k předneseným referátům se objevila otázka, zda existuje nový soupis předmětů ztracených v Polsku. D. Folga-Januszewska odpověděla, že se neustále doplňují poválečné soupisy omezené tím, že fotoarchívy byly z Polska vyvezeny na Západ. Ověřené soupisy se již brzy objeví na internetu. Z další diskuse vyplynulo, že vrácení třetí části manuskriptů z vratislavského židovského semináře, která se dosud nachází v Rusku, znesnadňuje a zbytečně prodlužuje špatná komunikace mezi Židovskou obcí ve Varšavě, Ministerstvem kultury a Ministerstvem zahraničních věcí Polské republiky.

Třetí panel **Majetek obětí holocaustu** vedl známý polský historik, ředitel Židovského institutu ve Varšavě profesor Feliks Tych, který zbavování židů majetku označil za „předehru záhuby“.

Anne Weberová je zakladatelkou a vedoucí Komise pro uloupená umělecká díla v Evropě (*Commission for Looted Art in Europe*) a ředitelkou Ústředního rejstříku informací o uloupených kulturních statcích (*Central Registry of Information on Looted Cultural Property*), který disponuje databází o více než 25 tisících hledaných předmětech

a uměleckých dílech, s dokumentací pocházející z více než 45 zemí. Má značné zkušenosti s posuzováním historického i právního hlediska problému restitucí. I když právo vypadá v každé evropské zemi trochu jinak, potřeba pomoci obětem holocaustu by měla být rozhodující. Washingtonská deklarace tomu před osmi lety dala rámec a byla všeobecně přijata už 44 státy, vznikly též instituce zabývající se restitucemi. Podepsané státy musí zajistit provedení důsledné evidence majetků, které mohly pocházet z loupeží a konfiskací, musí eliminovat nejasnosti ohledně původu uměleckých děl ve státních sbírkách, aby to nemusely dělat samy oběti, musí jim v navrácení majetku pomáhat. Přes pokrok v přijetí rozličných zásad činnosti jsou dosažené výsledky někdy příliš malé, interpretace zásad bývá různá, vydávání děl trvá příliš dlouho, právo restitucí se zpochybňuje, oddalují se pokusy spočítat předměty pocházející od obětí holocaustu, jež se nacházejí v soukromých sbírkách. Nelze se spokojit např. s tím, že v Británii se uloupené obrazy prodávají v aukcích. Když Britské muzeum chtělo samo vrátit některá díla oprávněným majitelům, nemohlo tak vzhledem k domácím právním předpisům učinit, takže musela být zařízena alespoň výplata kompenzací. V Holandsku rozhodovala o vracení děl sama vláda, asi 4 tisíce neidentifikovaných předmětů je stále v majetku státu a žadatelům pomáhá k úspěchu v restituci nově zřízená komise. V Rakousku mají vracení majetku zakotveno v zákoně, po jehož zavedení bylo vráceno už dva a půl tisíce uměleckých děl. V muzeích je různá praxe, např. ve Švýcarsku vracejí též díla zakoupená v dobré víře, že se nejednalo o majetek obětí holocaustu, ale ve Španělsku to odmítají. Ve střední Evropě existuje „černá díra“, pokud se týká identifikace uloupených děl a zajištění procesu restitucí. Státy se zde snaží získat či podržet ukradená díla, oběti nemají možnost získat svůj majetek zpátky. V České republice sice přijali zásadu vracet taková díla, ale pořád zde existuje hodně odmítnutých žádostí, původní majitelé se musejí obracet k soudu jako např. Federerovi dědici, jejichž spor trvá již šest let. Ředitelé muzeí a galerií chtějí, aby o restituci rozhodla nezávislá instituce, nemají k vracení děl motiv a někdy taková díla vůbec nehlásí, v čemž může být i záměr. Je třeba zajistit přístup k informacím a dodržovat přijaté zásady s důrazem na odpovědnost, jasnost a společný zájem o vyřízení restitucí.

Charles A. Goldstein je advokátem právní firmy Herrick, Feinstein LLP v New Yorku, poradcem Ronalda S. Laudra, Neue Galerie v New Yorku a Komise pro znovunabytí uměleckých děl (*Commission for Art Recovery*), vedl za americkou stranu jednání s Ruskou federací o problematice uměleckých děl přemístěných do Ruska a

působí jako expert při získávání majetku obětí holocaustu. Uvedl, že už od roku 1815 existují právní povinnosti vracet ukradený majetek, což Washingtonská konference v roce 1998 znovu připomněla. Vlády podepsaly zásady, že otevřou své archivy, budou lokalizovat a identifikovat sbírky, zveřejní jejich seznamy a zpřístupní je dědicům, zřídí komise pro vyřizování žádostí o restituce. Vše bylo znovu potvrzeno na konferenci ve Vilniusu, kde se uložila i povinnost vést archivní soupisy neidentifikovaných děl. Maďarská vláda však tvrdí, že taková díla nelze najít. I když došlo k ohromnému vraždění maďarských židů a ke krádeži jejich uměleckého majetku, ani po šedesáti letech se díla nevrátila původním majitelům a vlastní je stát. Vláda zde dokonce manipuluje veřejné mínění proti restitucím. V Rusku znárodnili sbírky odvečené z Evropy a chtějí si je navždy ponechat, jen symbolicky občas něco vrátí do Německa či Holandska. V Polsku se uloupený majetek někdy vrací, především katolické církvi, ale na oběti holocaustu dosud nedošlo, vláda jejich majetek nerozlišuje od jiných majetků. Polsko přitom z vlastní zkušenosti dobře ví, co jsou zločiny proti lidskosti. Vláda ale ignoruje, že komunistický režim převzal židovské majetky, odmítá ho židům vracet, zvláště zahraničním. Přitom Polsko dostává ze zahraničí zavlečená díla, ale odmítá vydávat ta, která samo nakradlo, s poukazem na skutečnost, že samo toho moc nemá, protože za války skoro o všechno přišlo. Ve Varšavě např. získali po válce omylem Courbetův obraz patřící Maďarsku, a když po 70 letech přišla žádost o jeho vrácení, odmítli to udělat, i když obraz nikdy nepatřil do jejich sbírek a i když podepsali příslušnou konvenci. Muzeum už chtělo obraz vydat, ale stát mu to zakázal a odvolání k soudu se stále protahuje.

Jekaterina Genevová je ředitelkou Všeruské knihovny zahraniční literatury v Moskvě, dlouhodobě působila jako předsedkyně Institutu Otevřená společnost – Rusko, zakladatelka a vedoucí Rady Institutu tolerance v Rusku, spoluzakladatelka a místopředsedkyně Ruského sdružení knihoven. Ve svém vystoupení zdůraznila, že není zástupcem ruského ministerstva kultury ani zahraničních věcí, ale zastupuje jen obor knihovnictví ve struktuře Ruské federace. Snaží se dokázat, že i v Rusku existují tendence vstřícné k navrácení uloupených kulturních statků, což je ale v situaci soudobého Ruska nesmírně obtížné. Ve státě, kde jsou na denním pořádku vraždy novinářů (už 251jich bylo zabito) a politických odpůrců (případ Litviněnko), kde celá země je nemocná, tam právo nepůsobí či působí jen velmi specificky. Proto lze doložit jen několik případů restitucí, a i jejich realizace byla velmi těžká a dlouhá, protože došlo

k jejich zpolitizování. Po 15 letech snahy o restituce jsou stále v situaci charakterizované citátem „Být či nebýt“. I v knihovně bylo riziko vůbec s něčím podobným začít, když se rozhodli identifikovat sbírky, nejprve německé, rakouské, maďarské, nyní i židovské. Varovali je, že to je nebezpečné. Jsou schopni rozmlouvat s politiky a přesvědčovat je o potřebě restitucí. Také Rusko mělo svůj holocaust, jen oběti války činily 40 milionů lidí a dalších 46 milionů lidí prošlo Gulagem. Díky pomoci mezinárodních nadací byly realizovány čtyři projekty o obětech holocaustu, bylo vydáno už asi 50 katalogů. Nedávno byly identifikovány manuskripty Židovské obce ve Vídni, nacházející se v ruských sbírkách. Je možné kdykoliv začít hledat třeba polskou bibli královny Zofie, majetek obětí holocaustu, doplňovat katalog ruských ztrát. Je však zapotřebí vidět též historický kontext oněch kroků, jimiž se na konci války nahrazovaly ztráty asi 4 milionů ruských knih. Pracovníci knihovny jsou hrdí na to, že jako první v Rusku začali identifikovat přemístěná díla, a že tak činí na mezinárodní úrovni. Podobný proces začíná probíhat i v jiných knihovnách a archivech, jde to velmi ztěžka, ale už se tak děje. Odpověď na otázku, proč to dělají, když je to riskantní a kritizované, zní asi takto: poctivé země se musí řídit morálkou a zákony etiky, a každý musí odpovídat za to, co sám dělá. Tak ti, co se narodili už po válce, chtějí zakončit válku, která ještě trvá.

Ágnes Peresztegi je majitelkou právní kanceláře v Budapešti, působila jako výkonná ředitelka a dnes konzultantka Evropské komise pro znovuzískání uměleckých děl, konzultantka Restitučního výboru Maďarského svazu židovských obcí, je uznávaným expertem na problematiku odškodnění. Podle jejího názoru maďarská vláda sice s restitucemi začala, ale ty židovské nezohlednila, i když systém kompenzací a odškodnění se týkal též majetku zabraného židům. Realizaci brání nedostatek přehledů sbírek dokládajících jejich původní majitele, komplikovaná koordinace celého postupu restitucí, nutnost doložit svědecké důkazy o majetku, politika vlády aj. Vládou jmenovaný komisař pro tyto otázky byl sice vládou kritizován za liknavost, ale jeho návrh na rozšíření činnosti nenašel patřičnou odezvu a není vyloučeno, že jeho úřad skončí. Po roce 1998 vláda odmítla uzavírat dohody s osobami – oběťmi holocaustu, takže nyní se lze obracet výlučně na soud. Maďarská delegace slíbila na mezinárodních jednáních spravedlivé restituce, ale nedrží slovo, stížnost už podala i židovská obec. Ministr kultury chtěl jako gesto dobré vůle vrátit dědicům tři Munchovy obrazy, ale byl za to vládou kritizován a posléze zbaven funkce. O požadavcích dědiců dnes už nikdo nechce mluvit a vše se odkazuje na soudy. Je ale těžké vést procesy, když stát odmítá

vydat potřebné informace a podklady. Dnes není v Maďarsku vůle vracet umělecká díla obětem holocaustu, nenajde se jediný politik, který by se za to veřejně postavil. Brzy asi ustanou i dílčí výzkumy, při nichž muzea verifikují nejasně identifikované předměty. Budeme si muset počkat na lepší politické ovzduší. Bez tlaku nevládních organizací maďarská vláda svou pozici nezmění.

Již zmíněná Nawojka Cieślińska-Lobkowicz z Varšavy charakterizovala situaci v Polsku. Vláda sice podepsala Washingtonskou deklaraci, ale ta není dosud ani úředně přeložena, jak to vyžaduje zákon. Stále se zdůrazňují polské ztráty za okupace a nepřebírá se odpovědnost za vlastní loupeže provedené polskými institucemi. Tvrdí se, že židovský majetek byl uloupen v Polsku a ne Polskem. V některých případech se však jednalo o dvojí loupež tohoto majetku, nejprve německou, pak i polskou. Vždy se zdůrazňuje, že okupace postihla i Poláky, ale židovský majetek, který byl po válce bez vlastníků, masově přebíral polský stát. Hanebné přidání se Poláků k loupežím se dnes bagatelizuje. Po pogromu v Kielcích odjelo ze země na 150 tisíc židů. Z celkem 15 milionů předmětů v polských muzeích není u čtyř milionů znám jejich původ. Muzea někdy chtějí věc vrátit, ale ministerstvo kultury to nedovolí. Úspěchy polských šlechtických rodů v restitucích jsou příkladem i pro židy. Archívy s údaji o sbírkách, které se teprve zvolna otevírají, je zapotřebí uložit do internetové databáze. V oblasti restitucí by měla působit nezávislá komise, tak jako v zahraničí. Měl by se monitorovat trh s uměním, kriticky hodnotit prodej děl na aukcích. Je nutná výchova veřejnosti, včetně přípravy výstav a publikací o majetcích obětí holocaustu.

V diskusi A. Weber dodala, že v Britském muzeu visí obrazy z majetku obětí holocaustu a nelze se domoci jejich vrácení, v rozporu se vším, co britská vláda podepsala. Ani polská či německá vláda nedělají vše potřebné pro vrácení uloupených předmětů, i když samy požadují vrácení vlastních zavlčených předmětů. Restituce v Holandsku mají končit v roce 2007, i když se tam pořád nacházejí další ukradená díla a jejich vlastníci. Jen málo muzeí na světě je ochotno vracet ukradená díla. Pokud existuje zájem hledat, vždy se najde někdo z původních majitelů, ale ten zájem musí vlády podpořit. S. Kot připomněl, že v roce 2001 byly z Drohobyče nelegálně vyvezeny do Izraele fresky Bruna Schulze a dodnes to Izrael nechce řešit. Kde by se měla vznést stížnost? F. Tych konstatoval, že jediným zájemcem o tuto problematiku v Polsku je nevládní Nadace Batoryho. K. Zeidler z Židovské obce ve Varšavě navrhl, aby podobnost problémů s restitucemi v Polsku a Maďarsku vedla ke vzájemné výměně zkušeností.

Čtvrtý panel pod názvem **Kulturní statky, vlastnictví a historie** řídil známý polský historik dějin XX. století, profesor Włodzimierz Borodziej.

Jerzy Holzer, profesor Ústavu politických studií Polské akademie věd, patří k nejlepším znalcům novodobých dějin Polska a politických hnutí v Evropě. Ve svém zamyšlení nad tématem panelu konstatoval, že oddělení historie od politiky nikdy nemůže být úplné a vždy je třeba řešit otázku, zda stát má být jen sponzorem či také spoluúčastníkem bádání. Opakování negativních stereotypů, např. o národnostních menšinách, může účinně bránit jen porozumění historickým procesům.

Alvydas Nikžentaitis, ředitel Ústavu dějin Litvy ve Vilniusu a ředitel Centra pro výzkum dějin západní Litvy na univerzitě v Klajpedě, se zabývá vztahem kultury a politiky i výzkumem stereotypů a národních mýtů ve střední Evropě. Ve svém příspěvku porovnal rozvoj kulturní paměti v Polsku a Litvě a sledoval, jakou roli v ní zaujímá společné dědictví a v něm zase otázka restitucí. Doložil, že výzkumem stereotypů mohou i historici ovlivňovat politiku, a svůj výklad uzavřel konstatováním, že společná minulost určuje i společné dědictví, které by současníci měli spravovat ve vzájemném porozumění.

Wesley A. Fischer patří k zakladatelům Muzea holocaustu ve Washingtonu a k iniciátorům mezinárodních konferencí o restitucích majetku obětí holocaustu ve Washingtonu a Vilniusu. Zde vystupoval jako ředitel výzkumu v *Conference on Jewish Material Claims Against Germany*, známé *Claims Conference*, jež se důsledně zabývá ztraceným uměleckým a kulturním majetkem židů a jeho restitucí či případnou kompenzací. Poukázal na rozdíly v přístupu ke kulturním statkům – jiný je k církevním a rituálním předmětům (např. k tóře), jiný k ostatním předmětům židovského majetku. Lidský život je však vždy cennější než jakékoliv předměty. Právo na vrácení majetku původnímu vlastníkovi nemůže být promlčeno, nelze proto mluvit o „dobré vůli“ k vrácení uloupeného. Židé zažili ve své historii ničení synagog, pogromy a katastrofy, ale až holocaust vše změnil. Organizace pro rekonstrukci židovské historie pak vznikla v roce 1947. Konference *Jointu* postupně vyjednávaly o odškodnění židů s partnery v Německu (s výjimkou tehdejší NDR). Dnes *Joint* vydává už většinu prostředků spíše na výchovu a publikační činnost o holocaustu než na odškodňování. Historii holocaustu musíme znát, mluví nejen o židech.

Historik a publicista Robert Kostro je expertem na kulturní a zahraniční politiku, bývalým vedoucím pracovníkem v Kanceláři premiéra a Kabinetu ministra kultury a

národního dědictví, v současnosti je ředitelem Muzea dějin Polska. Poukázal na to, že historie je společenskou vědou a proto se týká i morálky a paměti, která není nestranná. Proto jsou důležitá nejen fakta a jejich uspořádání, ale i to, jaké znaky paměti si má stát vybírat. Stát má významnou roli ve financování výzkumů a pozitivní politika by měla upozorňovat na témata bádání.

V závěrečné diskusi se znovu objevil případ rukopisů vratislavského židovského semináře, na jehož vrácení údajně Židovská obec nemá prostředky požadované ruskou dumou a Ministerstvo zahraničních věcí je odmítá obci poskytnout. Jekaterina Genevová odpověděla, že žádné rozhodnutí ruské dumy v této věci neexistuje a že to jsou protiruské pomluvy. Právní předpisy mohou být špatné, ale musí se z nich vycházet, takže je třeba se domluvit, kdo za co má zaplatit – za konzervaci rukopisů, jejich skladování, dopravu apod. Ruská strana nabízí pomoc při vyplnění formulářů týkajících se návratu uměleckých děl, jak to předpisy vyžadují. Zástupce Židovského historického ústavu ve Varšavě oznámil, že mají ve sbírkách hodně předmětů, u nichž neznají původ, a jsou ochotni diskutovat o jejich osudu. Ve své evidenci mají též celkem 1100 židovských hřbitovů. Roman Czmelyk, ředitel Národopisného a uměleckoprůmyslového muzea Národní akademie věd Ukrajiny navrhl, aby se příští společné zasedání uskutečnilo v Praze nebo ve Vídni s programem zaměřeným na řešení osudu židovských památek postsovětských zemí střední Evropy. Karina Dmitrijevodá z Všeruské knihovny zahraniční literatury v Moskvě dodala, že společná paměť nás nerozděluje, ale spojuje. Badatelská práce je prvotní a důležitá, ale neméně významná je práce osvětová. Jak ukázala i diskuse na této konferenci, jsou speciální kursy pro studenty vysokých škol nejen vhodné, ale i nutné k tomu, aby se problematika návratu přemístěných kulturních statků dostala do povědomí veřejnosti.

Konferenci zakončil představitel Nadace Batoryho Piotr Kosiewski konstatováním, že pokud slovo „restituce“ dosud vyvolává emoce, svědčí to o našem vztahu k minulosti a musíme hledat řešení. Poděkoval účastníkům konference za spolupráci a N. Cieślińské-Lobkowicz, A. Peresztegi a P. Jiráskovi za cenné rady k přípravě konference, která potvrdila nutnost pokračování v dialogu o řešení problémů spjatých s vlastnictvím přemístěných kulturních statků.

Jedním z tradičních partnerů v probíhajícím dialogu je i Nadace Batoryho,³ která touto konferencí uzavřela významnou etapu své činnosti v oblasti výzkumu problematiky kulturních statků, uloupených či přemístěných v důsledku válek a změn státních hranic. Od roku 2002 zorganizovala deset seminářů a konferencí věnovaných hlavně těmto tématům: dnešnímu stavu historicky utvářených veřejných sbírek umění, vzniklých mnohdy s porušením majetkových práv původních vlastníků; předmětům uloupeným během válečných událostí; otázce návratu uměleckých děl, převzatých ze soukromých sbírek některými státy v letech 1933-1945 (především z majetku obětí holocaustu) nebo po zakončení druhé světové války. Otevírala veřejnou diskusi na témata po řadu let zamlčovaná, snažila se porovnat dosavadní zkušenosti s řešením těchto problémů v Polsku i v zemích střední a východní Evropy a podnítit zájem o hledání nových způsobů, jak se důstojně vyrovnat se všemi otázkami spjatými s přemístěním kulturních statků. Příznivý domácí i mezinárodní ohlas těchto setkání (včetně té poslední varšavské konference) stejně jako bohatá vydavatelská činnost nadace⁴ přesvědčivě dokládají, že i nevládní organizace mohou významně přispívat k řešení aktuálních společensko-politických problémů, dokonce i na mezinárodní úrovni, i když tím mnohdy do značné míry suplují nepochybnou povinnost státu. Pracovníkům Nadace Batoryho za to patří vřelý dík a vysoké uznání.

³ Nadace Stefana Batoryho (Fundacja Batorego) vznikla ve Varšavě 7. května 1988 jako nezávislá a nepříspěvková nevládní organizace s cílem podporovat rozvoj otevřené, demokratické společnosti. Jejím zakladatelem a hlavním donátorem byl americký finančník a filantrop George Soros. Ve svých programech se zaměřovala na podporu kultury, vydavatelské činnosti, žen, dětí, mládeže a poskytování stipendií, po r. 2002 se zaměřuje na podporu konkrétních projektů v těchto oblastech. Blíže viz www.batory.org.pl

⁴ Lze připomenout např. sborníky *Przemieszczone dobra kultury. Przypadek Europy Zachodniej i problemy państw Europy Środkowej i Wschodniej w XX wieku*. Warszawa 2004; *Dobra kultury i problemy własności. Doświadczenia Europy Środkowej po 1989 roku*. Warszawa 2005; *Własność a dobra kultury*. Warszawa 2006; *Własność prywatna a dobro publiczne. Problemy własnościowe i dobra kultury*. Warszawa 2006; *Dobra kultury. Współpraca i problem rozczeń w relacjach polsko-ukraińskich*. Rekomendacje. Warszawa 2006.